

Науковий вісник Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій імені С.З. Гжицького
Scientific Messenger of Lviv National University of Veterinary Medicine and Biotechnologies

ISSN 2519–2701 print

ISSN 2518–1327 online

<http://nvlvet.com.ua/>

УДК 930.1.092

М. Хвильовий. Шкіци до портрета

П.Г. Берко, М.М. Дзера

philosophy@lvet.edu.ua

*Львівський національний університет ветеринарної медицини та біотехнологій імені С.З. Гжицького,
вул. Пекарська, 50, Львів, 79010, Україна*

Хвильовий Микола Григорович (13.12.1893–12.05.1933) – письменник, історіософ, видатний діяч українського відродження 20-х років, організатор і активний учасник літературних організацій «Гарт», ВАПЛІТЕ, «Пролітфронт».

Особливо цікава на нашу думку, його історіософська концепція. М. Хвильовий переосмислив ідеї цих концепцій розвитку людства і культури (М. Данилевський, О. Шпенглер) і оголосив початок «четвертого відродження людства – пролетарського типу культури. Людство пройшло: перший етап – патріархальний культурний цикл (Азія); другий – феодальний і буржуазний (Європа). На четвертому етапі знову черга народів Азії («азіатський ренесанс», оазою якого належить стати Україні, що розташована на межі двох цивілізацій і здатна сполучити потенціал обох.

З цими історіософськими побудовами пов'язана проголошена М. Хвильовим ідея активного романтизму (віталізму), що має стати стилем національно-державного відродження. Його ініціює і відроджує творча еліта нації – справжній носій культурної традиції. Інтелігенція зможе виконати свою місію, коли позбудеться просвітянського народництва, отожденованого М. Хвильовим з провінціалізмом, «малоросійщиною», переорієнтується на психологічну Європу. Тільки творче поєднання внутрішнього потенціалу української культури з духовним потенціалом культури європейської надасть питомій культурі тієї енергії розвитку, яка дає змогу адекватно реагувати на зміни і сприймати інновації, дозволить сподіватися на самобутній внесок до світової культури.

«Покінчити з контрреволюційною (по суті) думкою будувати на Україні російську культуру» можна буде тільки тоді, коли Україна перейде той «природний стан, який Західна Європа пройшла в часи оформлення національних держав». Отже, національно-культурні перспективи М. Хвильовий пов'язував з актуальною донині проблемою формування і розвитку української політичної нації.

Ключові слова: світогляд, еліта, «Євразія», пролетарське мистецтво, культура, віталізм.

Н. Хвильовий. Эскизы к портрету

П.Г. Бэрко, М.М. Дзера

gpasichnyy@gmail.com, gorbachon@gmail.com

*Львовский национальный университет ветеринарной медицины и биотехнологий имени С.З. Гжицкого,
ул. Пекарская, 50, г. Львов, 79010, Украина;*

Хвильовой Николай Григорьевич (13.12.1893 – 13.5.1933) – украинский прозаик, поэт, публицист, один из основоположников течения активного романтизма и пролетарской поэзии.

Сквозная тема Н. Хвильового, обеспечивающая единство его творчества и общественной деятельности от начала и до конца – это клятва на верность начала истории как принцип творческого спора, поступка, выбора. Так он оспаривал исторический детерминизм марксистов-социалистов конца 19 века, считавших пролетарскую революцию неизбежной. Н. Хвильовой настаивает на необходимости политической работы и действия для изменения положения вещей и возможности «гегемонии пролетариата». Это понятие подчеркивает, что интеллектуальное руководство, связанное с созданием новой культуры и новой морали, гораздо важнее, чем насильственная функция государства. (см. более конкретно «Камо грядеши» (1925) с. 403).

Для достижения полноценного развития писатель считает необходима элита, т. е. одаренные от природы люди. При этом Н. Хвильовой был сторонником индивидуализма – такого направления мыслей, чувств и желаний, которое расценивает жизнь отдельного человека как более важную, чем жизнь больших ассоциаций и общества в целом. Современное общество, все более и более разнообразное, должно примирить в себе индивидуальное различие и общественный успех.

Citation:

Berko, P.G., Dzera, M.M. (2017). M. Hvylyovyy. Sketches to the portrait. *Scientific Messenger LNUVMB*, 19(81), 145–152.

По нашему мнению, заслуживает рассуждение Н. Хвилевого о том, что украинской нации свойственный витализм (от лат. Vitalis – жизненный) – взгляд, согласно которому в характере имеется особенная сила, которая позволяет преодолеть все проявления жизни.

В условиях страшной советской действительности Н. Хвилевой оставался романтиком-мечтателем. И именно отсюда идут поиски самого себя. Например, любовь к Украине и «Загирної Комуни». Но очень скоро исключительная цепкость, с которой его ум прослеживается, не отпуская одну и ту же мысль, уходящую на глубину, то выступающую на поверхность осознает, что компромисс с совестью приводит к вырождению и руйнации личности. Силой нельзя осчастливить мир, побороть зло и насилие (См. более конкретно «Я романтика (1924)).

Поэтому Н. Хвилевого так заманчиво изучать и понимать – и так трудно толковать.

Ключевые слова : мировоззрение, элита, «Евразия», пролетарское искусство, культура.

M. Hvylyjovj. Sketches to the portrait

P.G. Berko, M.M. Dzera
philosophy@lvet.edu.ua

*Stepan Gzhytskyi National University of Veterinary Medicine and Biotechnologies Lviv,
Pekarska Str., 50, Lviv, 79010, Ukraine*

Mykola Hvylyjovj – writer, historiographer, prominent figure in the Ukrainian revival, and active percipient of literary organizations.

Especially interesting, in our opinion, his historico-philosophical concept. M. Hvylyjovj reconsidered the ideas of the development of mankind and culture and announced the beginning of the fourth revival of mankind – proletarian type of culture (mankind passed the first stage of the patriarchal culture (Asia), the second phase of the feudal and bourgeois (Europe)). At the second time of the people of Asia (the Asian Renaissance, whose oasis is to become Ukrainian, which is located at the verge of two civilizations, and is able to combine the potential of both.

We these historiosophical construction, the proclaimed M. Hvylyjovj of the idea of active romanticism (vitalism), which should become the style of the era of national-state revival. It is initiated and organized by the creative elite of the nation the true bearer of cultural tradition. The intellectuals will be able to fulfill their mission, when they lose their enlightenment populism, identified with provincialism, «littlerussia», reorientated to psychological Europe. Only a creative combination of the internal potential of Ukrainian culture with the spiritual potential of European culture, will provide a specific culture of the energy, that allows it to respond adequately to change and perceive innovation will hope for a unique contribution to world culture. «To put an end to the counter-revolutionary (in essence) thought to build Russian culture in Ukrainian it will be only when Ukraine passed that natural state, what Western Europe was in the times of designing national states. Consequently, the national-cultural respectives of the M. Hvylyjovj were tightened with the current of the formation and development of the Ukrainian political nation.

Key words: ideology, elite, Eurasia, proletarian art, culture, vitalism.

Хвильовий (Фігільов) Микола Григорович, інші псевдоніми – Юлія Уманець, Стефан Кароль. – український поет, прозаїк, філософ, культуролог, ідеолог українського Відродження 1920-х рр., організатор низки мистецьких угруповань народився 13 грудня 1893р. в с. Тростянець на Харківщині (тепер Сумської області) в родині робітника. Навчався в початковій школі Богодухівської гімназії. Проте знання здобував здебільшого самоосвітою.

З виходом першої поетичної книги в 1921р. постать Хвильового відразу привернула до себе увагу. Ерудиція і вроджений талант лідера притягували до Миколи Хвильового сучасників. Він організував найпотужнішу літературну структуру – ВАПЛІТЕ, до якої увійшли колишні члени «Гарту», «Жовтня», де-хто з «плужан». Керівництво здійснювали М. Хвильовий, М. Ялович (президент) та О. Досвітній. ВАПЛІТЕ об'єднала найталановитіших митців, які тоді мешкали в Харкові (П. Тичина, Ю. Яновський, М. Куліш, М. Бажан, О. Довженко, М. Йогансен, О. Слісаренко, Ю. Смолич, Г. Епик, П. Панч та інші).

Микола Хвильовий – одна із найдраматичніших та найбільш неоднозначних постатей української національної культури ХХ століття, сновні його твори: новела «Я (Романтика)», роман «Вальдшнепи», збірка оповідань «Сині етюди», памфлети.

Свої філософські, політичні погляди Хвильовий розвивав у художніх творах і публіцистиці під маскою державної комуністичної ідеології за допомогою прийомів, названих ним «свідоме парикмахерство», «запах слова» та інших езопівських кодів, спираючись на близькі йому висловлювання офіційних ідеологів. Основною ідеєю публіцистики Хвильового була візія азійського ренесансу і пов'язана з нею концепція культурної революції в Україні. Він був переконаний у тому, що Україна, завдяки своїй специфіці європейської колонії євразійської імперії, може і повинна стати промотором ренесансу Азії. Задля цього вона сама повинна вийти із стану провінційного «Сонгорода».

Іронічно перефразовуючи революційні гасла на зразок «Дайош Європу», Хвильовий сформулював гасла «Дойош інтелігенцію, робітничий клас, Європу», «Геть від Москви» тощо, якими закликав до плекання власної інтелігенції і залучення її до державного будівництва, українізації робітництва та його спілки із селянством, підйому рівня мас до рівня культурної еліти, піднесення рівня самої еліти до кращих взірців європейської культури, вироблення за допомогою цієї еліти психологічного типу української «фаустівської» людини. Цій концепції протистояла сталінсько-зінов'євська концепція відродження великої імперії, творення автаркського господарства, що

базується на централізованій експлуатації мас, керованих новою провідною верствою. Отже, концепція культурної революції М. Хвильового протистояла пролеткультівській і сталінській концепціям, які були спрямовані на нівелювання культури до рівня маскультури та на звуження культури до технічних навичок.

В основі історіософії та культурології Хвильового закладена циклічна модель еволюції, що була близькою до моделей «євразійців». Але, якщо євразійці спиралися на циклічні моделі Данилевського, Шпенглера, Леонтєва, на солідаризм Муссоліні та соціалдарвінізм Ніцше, то Хвильовий відштовхувався від ідей Сковороди, Юркевича, Соловйова. Він зближується з антропософією філософа-містика Штайнера. Символікою штайнерівської циклічної моделі еволюції людини до перевтілення її в духа Свободи просякнута вся апокаліптика Хвильового. Але в штайнерівську візію майбутньої культури «народу Христа» (Євразія) Хвильовий вніс ідею специфічної місії українського народу в духовно-матеріальній еволюції людства.

Зрозуміло, що більшовицький режим не зміг бути толерантним до такої позиції українського діяча і постійно переслідував його, що довело його до самогубства.

Автори праці більш конкретно зосереджують увагу на процесі становлення світоглядних засад та складній життєвій позиції М. Хвильового. У першу чергу це стосується його філософсько-мистецьких пошуків в аспекті марксистсько-ленінської естетики.

Але вже скоро М. Хвильовий зрозумів небезпеку такого підходу, адже контроль над розвитком мистецтва з боку партійних органів суперечить природі вільного демократичного суспільства, тому що «письменник – це не американська машинка, а твори його – не полтавські галушки» (Khvylovyyi, 1990). Такий контроль посилить небезпеку створення літератури «під замовлення», і, як наслідок, натовпи митців-бездарів із «пролетарською пропискою».

М. Хвильовий із жахом відчув небезпеку тотального державного контролю над літературним процесом. Він писав: «Вся трагедія в тому, що їхні організації претендують не на звичайні культурно-освітні функції, де контроль над ідеологією проводиться порівняно дуже легко, а на керівництво мистецьким рухом того класу, який веде за собою 30 мільйонів населення» (Khvylovyyi, 1990). Він розуміє те, що для розвитку та розквіту духовних сил пролетаріату необхідним є саме якісне, а не «коряве» мистецтво й неминучість власне культурницького наступництва в процесі навчання пролетарських письменників навіть у своїх класових ворогів. «Пролеткульт» в розвитку літератури повинен займатися передусім підвищенням загального культурного рівня пролетаріату, але аж ніяк не прагнути до створення кращих зразків красного письменства. Його місія і мета – своєрідне продовження й поглиблення загальнодержавної «лікнепівської лінії». Хвильовий заявляє: «Не треба плутати поняття: одна справа лікнеп, а друга – мистецтво» (Khvylovyyi, 1990).

Небезпекою є не лише контроль партійного керівництва над літературно-культурними процесами в суспільстві, але й опосередкований вплив на його розвиток через різноманітні форми так званого меценатства. Тобто політика протекціонізму літератури із грифом «пролетарська» в кінцевому результаті шкодитиме їй самій. Адже відсутність здорової конкуренції не лише не сприятиме підвищенню загального рівня літературного продукту, але й створюватиме повну гегемонію для пролетарської, проте, на жаль, низькопробної культури: «Меценатство в мистецтві мислимо як допомогу окремим індивідуальностям. Меценатство над групою можна взяти тільки тоді, коли ця група складається з високопробних художників» (Khvylovyyi, 1990).

Для М. Хвильового були достатньо зрозумілими відсутність фахово-освітніх підстав появи пролетарських письменників, їх загальний надзвичайно низький рівень і що ніяке «годування» марксистською літературою тут не допоможе. Том він був досить жорстким і безкомпромісним у ставленні до таких літераторів. Хвильовий усвідомлював необхідність підвищення не лише загального культурного рівня пролетаріату, але також і культурно-освітнього рівня самих пролетарських письменників: «Мандруй до книгозбірні, діставай відповідну літературу й вивчай цю галузь. Бо для мистецтва писарів не треба» (Khvylovyyi, 1990). Український мислитель не лише вірив, цілком у романтично-революційному дусі, в наявність умов для створення пролетарської культури, він щиро вірив у те, що ще «ніколи не було стільки можливостей для розвитку української пролетарської літератури і взагалі літератури, як тепер, у нас, в республіці комун» (Khvylovyyi, 1990).

На думку М. Хвильового, творцем «нової літератури» має стати, без сумніву, авангард революційного руху, тобто робітники та селянство. «Нове мистецтво утворюють робітники й селянство. Тільки з умовою: вони мусять бути інтелігентно розвиненими, талановитими, геніальними людьми». Нам особливо до вподоби те, що письменник глибоко розуміє ментальність українського народу і вірить у його не знищену культуру, життєву філософію.

Для М. Хвильового пролетарське мистецтво має право на існування, він дає йому визначення: «пролетарським мистецтвом називається сума різних гурткових мистецтв, часто плутають з ідеологією, що в них так чи інакше виявляються ідеї епохи, ідеї молодого класу, який виходить на історичну арену». Тобто пролетарське мистецтво існувало тоді як еkleктичне утворення, цілком правильно ініціативне, але без будь-якої, як би це парадоксально не звучало, чіткої ідеології. Так, були наявні загальні фрази-орієнтири партійного характеру, та вони не змогли створити власне мистецтва.

Для українського філософа очевидною була вигода ототожнення понять «пролетарський письменник» і «хороший письменник»: «зробить жовтенят кваліфікованими письменниками і буде мати гарний гешефт. Він усвідомлював той факт, що маси, перебуваючи в стані революційної ейфорії, в очікуванні нової літератури, нової дійсності загалом, більш ніж прихильно

поставиться до культурних об'єктів, створених вихідцями з робітничо-селянського класу. Небезпека «масовізму» за таких умов постає особливо гостро. Власне саме тому «нове мистецтво загартується в лабораторіях. Масовість роботи митців виявляється за декілька років, коли їх твори розповсюджуються в мільйонах екземплярів».

Чітко усвідомлювалася М. Хвильовим необхідність дотримання принципів спадковості літератури. Він писав про те, що «письменник мусить знати всю розумну літературу, хай вона буде й реакційною». У своїх супротивників необхідно вчитися, навіть якщо це й небезпечно. У кінцевому результаті це приведе до користі: «для пролетарської художньої літератури, без всякого сумніву, корисніший, – гіперболічно, – в мільйон разів радянський інтелігент Зеров... ніж сотні просвітян». Цим самим, фактично, М. Хвильовий показує себе насамперед як глибоко національний мислитель.

Таким чином, проаналізувавши філософсько-мистецькі пошуки М. Хвильового в контексті марксистсько-ленінської парадигми, можемо охарактеризувати основні аспекти розуміння ним ролі і завдань мистецтва, його атрибутів, функцій і впливу на суспільство.

Так, мистецтво як і культура, виступає як самостійне й саморегульоване утворення, позбавлене будь-якої внутрішньої обумовленої потреби до «насаджування зверху», «...зріст мистецтва завжди носить стихійний характер, і насаджувати його зверху – це значить загубити його» (Khvylovyi, 1990).

Будучи справою високо розвинутих індивідів, здатних зробити її не лише надбанням одного класу, але не як «класу для класу», а як «класу для людства». Це його історична місія в класовому суспільстві. У цьому сенсі воно і є «категорією ідеологічною», і тільки в цьому. Тобто пролетарська культура просто зобов'язана вийти за рамки лише культури робітничого класу й стати домінантною культурою. Таким чином, залишаючись продуктом ідеологічним, вона, майже за Г. Гегелем, додає собі свою ідеологічність і стає «над нею», перетворюючись на потужний інструмент впливу на «розвинуті інтелекти» (Георг Вільгельм Фрідріх Гегель (нім. *Georg Wilhelm Friedrich Hegel*, 27 серпня 1770 – †14 листопада 1831) – німецький філософ 19 століття, який створив найбільш розгалужену в історії філософської думки діалектико-ідеалістичну систему – як завершення західноєвропейської класичної філософії даного напрямку. Центральним її поняттям є розвиток як характеристика діяльності світового духу, його рух у царині чистої думки у висхідному ряду усе конкретніших категорій. Діалектика розглядалася як протиставлення тези, антитези й синтезу, едності і боротьби протиріч.)

І останнє, мистецтво на думку М. Хвильового, – це явище глибоко національне, створене не лише в змістовно-формальному національному вияві. Тобто «національне офарблення – це не що інше, як звичайне офарблення того чи іншого народу».

Необхідність національної літератури і мистецтва загалом чітко звучить у памфлетах М. Хвильового. така позиція мислителя викликала негативну позицію

представників офіційного керівництва держави. Наприклад, у статті «Літературна критика підсоветської України», в якій її автор (Гординський В.), виступаючи в позі дослідника творчості письменника, пише: «Хоч Хвильовий торкається політичних справ, все ж таки його памфлети були тільки «культурною революцією», не політичною... Що ж являють із себе ті памфлети? Змістовно – це повний хаос думок найчастіше не викінчених, недоговорених, і при тому химерно-мінливих, безтурботно-суперечливих... З науковою логікою, що виводить висновки з попередніх ясних осудів, ті памфлети мають небагато спільного...» (Bezkhutryi, 2003). Ця цитата засвідчує, що великого патріота не хотіли зрозуміти, упереджено ставилися до його роздумів про перспективи розвитку України. Правда, не завжди варто захоплюватися його мрією про країну щастя – «Загірну Комуни». Але переконавшись, що праця над реалізацією «ідеалу» зовсім не така як йому уявлялося, він стає на позицію московської тези про «гнилий Захід».

Пошук нового ідеалу, а особливо шляхів його здійснення, привів М. Хвильового до «відродження азійських народів». Тоді письменник ще був надто далекий від розуміння московської політики, її справжньої мети та місця України в двобої Москва-Захід. Московській ідеї «азійського ренесансу» М. Хвильовий надає української сутності. Він каже: – не Москва, а Київ є центром ренесансу азійських народів; не москвини, а українці є «авангардом азійських народів». Разом з тим, письменник не в змозі відірватися від московського впливу. Він ще закоханий у росіян і найкраще для нього «слово на землі» – «чека». Хоч бачить він вже й інше. Бачить, що «по сірих завулках республіки йшла глибока сіра осінь». Бачить, що просто і звичайно місце на стіні, де висів портрет Олександра II, Миколи II, зайняли Ленін, Троцький, К. Маркс. Бачить Хвильовий, що «романтиків» викидають з партії і переслідують.

Письменник відчув, що його «ідеал», який не виріс з ґрунту реальності, починає губити листя і пелюстки, починає в'янути. У Хвильового накопичується усе більше нерозв'язаних проблем, усе більше протиріч, які все більше загострюються з огляду на склад його натури. У вступі до «Синіх Етюдів» він пише: «Я пробачте за вольтеріанство(*авт.) – романтик! Саме відси й іде розшарпаність і зворушливе шукання самого себе... Я до безумства люблю синє небо, траву, зорі, задушливі вечори, ніжні осінні ранки, коли летять огняннопери вальдшнепи, все те, чим пахне сумовитий край нашого строкатого життя... І ще люблю я до безумства наші українські степи, де промчалась синя буря громадянської баталії, люблю вишневі садки і знаю, як пахнуть майбутні городи нашої миргородської країни».

Однак, письменник не усвідомлював, що не можна з одного боку любити Україну, а з другого писати: «Я вірю в «Загірну Комуни», вірю так божевільно, що можна вмерти... Я – мрійник і з висоти свого незрівнянного нахабства плюю на слинявий скепсис нашого віку». Звичайно, можна плювати на «скепсис» та не слід забувати про необхідність вибрати предмети своєї віри, які себе взаємно не виключають. Згодом, за

намагання з'єднати дві любові і дві віри Хвильовий заплатив своїм життям.

Дійсність поставила людей перед дилемою: або – створити свою синтезу із своїх елементів, або – прийняти чужу, яка з часом почне нищити все твоє. Хвильовий інтуїтивно відчув цю загрозу, у відчаї він ставить питання: «Невже я зайвий чоловік тому, що я безумно люблю Україну?».

Для поступу людства необхідна еліта. М. Хвильовий пише: «Не маса, що не оформлена ідеологічно буде задавати тон культурного ренесансу, а інтелігенція цієї маси». Саме серед цієї категорії «живих людей» письменник вибирає «героїв», визначні одиниці. Але ці герої повинні мати національну самобутність, що є центром культури, джерелом могутності.

Проте, Хвильовий усвідомлює усю складність формування «власного Аттилі» («Санаторна зона»). Однією з перших є та, що, як стверджує з жалем письменник, «немає у нас північної жорстокості, тої жорстокості, яка характерна російському народові». Хвильовий змушений визнати, що: «Україна буде доти плацдармом для контрреволюції, доки не прийде до природного стану, який Західна Європа пройшла в часи оформлення національних держав... Оскільки українська нація кілька століть шукала свого визволення, остільки ми розцінюємо це як непереможне її бажання виявити і вичерпати своє національне (не націоналістичне) офарблення. Національне офарблення це не що інше, як звичайне офарблення культури того чи іншого народу». Такі погляди завадили Хвильовому прийти до розуміння національної боротьби і до визначення національної ідеї.

Хвильовий не приховував свого зацікавлення європейськими процесами, перебував, як і багато хто із тогочасної інтелігенції, під впливом праці Освальда Шпенглера «Занепад Європи». Саме від Шпенглера в памфлетах М. Хвильового такі образи-символи, як Фауст, цей чорнокнижник із Вюртемберга, тасмничий європейський інтелігент, який бачить грандіозні перспективи розвитку європейської цивілізації, як М. Коперник, що уособлює Європу; ідеї-провидіння, такі, скажімо, як теорія циклічності, яку Хвильовий застосовує до розвитку культури і мистецтва, як теорія месіанства, про те що історія дарує націям визволення від рабської залежності. Європа мислиться Хвильовим «як психологічна категорія, певний тип культурного фактора в історичному процесі» (Хвильовий М. Україна чи Малоросія?... с. 610.). Іншими словами, орієнтація на Європу означає повернення до власних культурних джерел, відродження суто української культури.

Необхідно позитивно оцінити думку М. Хвильового про те, що незважаючи на хворобливе походження українського націоналізму, «молоде покоління» не перетворилося на звичайне стадо баранів, кероване Кремлем. Чому так сталося? Причин багато. По-перше, їм бракувало, і нині нема, «доброго пастиря». По-друге, у них відсутня «широка індивідуальна ініціатива». По-третє, ті ж, хто хоче бути провідником, ніколи не були стратегами великих операцій.

Але «молоде покоління» палко прагнуло і прагне знайти свій власний, органічний світогляд, шукає і

працює над справжнім синтезом власних поглядів. Воно повинно чітко пам'ятати, що на ідеологічній ниві нема перемир'я, а завжди точиться гостра боротьба. І ще одне, може і найбільш важливе, молоді необхідно глибоко пізнати й усвідомити своє коріння, дотримуватися своєї ментальності.

Нинішня посилена увага до ментальності має ажіотажний характер, що веде до похапливості, поверховості, плоскості думки. Тому в певних наукових колах, на жаль, проблематику, пов'язану з «флюїдами етноменталітету», вважають спекулятивною. Зрозуміло, що проблеми етноментальності не є вичерпаними, а взаємини ментальності та культури належать до центральних у предметі культурософії.

Як співвідносяться культура нації та її менталітет в цілісності національної духовності? Як позначається ментальність українців на сутнісних визначеннях нашої національної духовної традиції? Чи справді «нещаслива» наша ментальність і чи позбавляє вона нас шансів на повноцінне входження до світової культури? Чи здатен ментальний первень змінюватися історично і тим самим спричинити модифікації у взаєминах культури і ментальності?

Слово «ментальність» пов'язане з такими його латинськими аналогами як менталіс, мене, ментіс – розумовий, розум, думка або інтелект. В англійській мові слово менталіті означає розум, інтелект, розумові особливості, ступінь інтелектуальної енергії, напрям мислення, характер або спрямування інтелекту. У більш наближеному розумінні ментальність – спільне психологічне підґрунтя представників певної культури, що дає змогу безладний потік різноманітних вражень спрямувати свідомістю і душею у рідне поле діяльності. Відтак, розуміючи менталітет як те, що утворює особливу політико-психологічну спільність людей, можемо розглядати його як певну суму потенцій, що зумовлюють неповторність, світобачення і життєдіяльність певної нації. Факт тривалого бездержавного існування нації дає привід думати про її не-політичну, не державницьку сутність. На цій підставі деякі історіософські теорії поділяють народи на державницькі, історичні та поневолені – бездержавні. Але перш ніж визначити фактори, які вплинули на формування національної єдності та державницьких якостей українського народу, спочатку слід визначити природні і споконвічні, а потім – набуті в умовах політичного поневолення.

До перших, на наш погляд, можна віднести крайній індивідуалізм, перевагу емоційного, почуттєвого над інтелектом і волею та певні компоненти селянської психологічної настанови. Ці якості української ментальності в політичному житті нації проявилися в зверхності особистих інтересів над загальнонародними і державними, небажанні підкорятися органам державної влади, підозрілості до їх зміцнення, схильності до малих форм організації, міжусобної боротьби, перевазі емоцій над розумом і волею при вирішенні політичних проблем, недостатньому розвитку вольових якостей та цілеспрямованості, притупленні почуття громадського обов'язку. У другу групу ментальних настанов, спричинених століттями підневільного стану України, входять психологічна мімікрія, формалізм. У політич-

ній культурі ці психічні якості проявилися в поверхневому, формальному сприйнятті політичних явищ і процесів, недооцінені їх як вирішальних факторів національного життя, недостатньому усвідомленні корінних потреб та інтересів народу, особливо потреби у власній державі, зневірі в сили власного народу і покладанні надто великих надій на безкорисливу допомогу інших держав, та інші чужинські політичні орієнтації. До цієї групи психологічних чинників слід віднести також ментальну фрагментарність суспільства, породжену тривалою насильницькою розриваністю українського народу, його території між різними державами та цілеспрямованою асиміляцією. Різні ментальні настанови формували і різні типи політичних цінностей та ідеалів.

Аналіз української ментальності покликаний доповнити знання базових рис української вдачі, пролити жмуток світла на проблему місцевого самоврядування, допомогти збагнути, разом з іншими чинниками, напрямки створення місцевих форм і національної системи самоврядування. А також, відштовхнувшись від базових рис, сприяти пошукам місцевої специфіки ментальної настанови українського населення щодо самоврядування. Для створення всеохоплюючої системи місцевого самоврядування потрібні, поряд із продовженням вивчення історичних чинників формування української ментальності, всеосяжні, на рівні регіональних і етнопонаціональних відмінностей місцевого характеру, дослідження самоврядних потенцій із врахуванням негативних нашарувань в українській ментальності, особливо принесених попереднім сімдесятилітнім періодом історичного розвитку України.

Дослідження самоврядних потенцій, як позитивного складника української ментальності, ще не означає, що вони «спрацюють» як позитивні чинники в державотворчому процесі. Необхідно пам'ятати, що створення дієвої системи місцевого самоврядування залежить не лише від рівня розвитку самоврядних потенцій певного народу, а й від форми держави та принципів державотворення. І якщо ми насправді прагнемо досягти рівня громадянського суспільства, правової держави, нам не слід забувати, що створювати систему місцевого самоврядування в Україні потрібно не лише «згори вниз», а й «знизу вгору». Тільки така система органічно відповідатиме потребам українського менталітету і надасть змогу реалізувати могутні духовні надбання українського народу, досі не реалізовану сукупність самоврядних потенцій української ментальності.

Нині це поняття, як і всяке інше, що стає модним і претендує на певну ідеологічну чи й академічну респектабельність, опинилося під загрозою дискредитації. Вживане до речі й не до речі, заявлене ще до того, як встигло реалізувати свій евристичний потенціал, поняття може стати жертвою нашої маятникової настанови, шаблонів і стереотипів нашого мислення. Аби запобігти цьому, треба передовсім належно уточнити його значення, мінімізуючи інтуїтивно віднайдені моменти на користь власне категоріального змісту, сприяючи його переходу із статусу квазікатегорії у справді категоріальний статус.

Як відомо, поняття «менталітет, ментальність» поширюється у світовому гуманітарному знанні з пропозиції істориків школи «Анналів» і французьких гуманітаріїв другої половини ХХ століття переважно як поняття особливої, так званої «молекулярної» концепції історичного процесу – хоч і було вперше використане ще Р. Емерсоном у середині ХІХ століття. Проте сьогодні це поняття вживлюється в етнологічні, культурологічні, релігієзнавчі, соціопсихологічні, історіософські, соціологічні понятійно-сміслові контексти. Обговорюють християнську і мусульманську, британську та латиноамериканську, сервілістську і патриціанську, сцієнтистську й богемну, тоталітарну і демократичну, номенклатурно-біюрократичну і «совкову», підприємницьку і мафійну ментальність, тобто її етнічні, релігійні, вікові, статеві, соціально-статусні, культурні, особистісні, групові, регіональні та інші різновиди. Зміст і статус «ментальності» поки що не настільки визначені, аби забезпечити цьому поняттю належну операціональність і щоби можна було з певністю судити, в якому саме понятійно-смісловому контексті його зміст розкривається адекватніше. Оскільки цей зміст так чи інакше стосується граничних підстав історичного буття спільнот і людей, які до них належать, то нема сумніву щодо коректності й доцільності його використання в історіософії та при з'ясуванні філософських аспектів культуро- та етнологічних проблем.

Ще до Р. Емерсона деякі гуманітарії ХІХ сторіччя користуються «менталітетом» як поняттям-інтуїцією, зближуваним у річищі раціоналістичної традиції найчастіше із «складом думок» чи «способом мислення», «якістю розуму», рідше – із «стилем світовідчуження спільноти», а іноді – у власне метафізичних міркуваннях – з «духом народу». Нині це поняття-образ у різних контекстах дешифрують і як національний характер, психічний склад чи психологічний тип спільноти, національну психоструктуру, вихідну матрицю світорозуміння і світовідношення народу і в цьому розумінні його «дух» або «душа»; і як психоповедінкові архетипи спільноти, стереотипи її духовної діяльності; і як константи групового світобачення і світореагування, інваріанти світосприйняття і світопереживання; і навіть як родовий інтерес спільноти в ролі її визначального ціннісно-сміслового осереддя.

Для цього кола чинників пропонували термін «народний світогляд». Його не можна визнати достатньо коректним, бо світогляд містить дуже різноякісні шари – від світовідчуження і світопереживання, буденних уявлень про місце людини у світі до теоретичних інтерпретацій граничних проблем людського буття, від міфологічного світоглушення до концептуальних філософських побудов; ментальність же складає головним чином психологічний рівень духовності людини – систему неглибоко, частково відрефлексованих настанов діяти, відчувати і мислити певним чином. Тому заслуговують спростування сучасні спроби раціоналізувати ментальність, як це робить, наприклад, В. Діброва. Мабуть, переконливіша позиція релігієзнавців, які наголошують, що риси національного характеру виявляються поза свідомістю людини. Справді, у механізмі породжуючої дії менталітету – кожен

знає це з досвіду – дискурс переважно відсутній; тут панує спонтанно-безпосереднє, глибинно-первісне. Фундамент ментальності, її визначальну верству складають архетипи – підсвідомі визначники дій спільноти; це позаісторичний чи, як сказав би К. Ясперс, доісторичний рівень ментальності.

Чи означає оте «позаісторичне», що в ментальності належить шукати власне природну, біологічну сторону і зводити її до генотипу? У певній мірі... Але, радше може йти мова про певні вітальні, природжені задатки етнопсихіки, які розгортаються в якісну визначеність національної ментальності із входженням індивідів у питому культуру. Трансформовані у духовні феномени, ці спадкові передумови ментальності – переважно індивідуального характеру (наприклад, ознаки темпераменту в їх особливому, унікальному поєднанні) – разом з архетипами на груповому, колективному рівні, які формуються на початкових стадіях генезису культури, і складають власне психологічний шар ментальності, відносно незмінний, статичний. Цю статичність, «здатність вистояти у всіх катастрофах історії», як і пов'язану з цим віднесеність до «сфери несвідомого» (успадкованого, доісторичного) і наголошував К. Ясперс. Як «незмінну глибинну підвалину соціальної та індивідуальної динаміки» характеризує соціальну психіку О. Донченко. Але вона ж в іншому місці не приймає спроб представити менталітет як абсолютну даність і має для цього немало підстав. Навіть архетипи не можна визнати «абсолютною даністю», бо, будучи статичними як фіксовані праформи світовідношення спільноти, вони й динамічні, розгортаючись у площині самовизначення і самореалізації нації в тих історичних колізіях, які випадають на її долю. Коректніше констатувати відносну статистику менталітету, наявність у ньому як інваріантного, так і варіативного, але це тема окремої розмови. Зазначимо тільки, що ще романтики диференціювали «субстанційні» та «прищеплені» риси етнопсихіки.

Окреслений психологічний шар не зводиться до власне емоційної підсистеми, як здається деяким дослідникам, бо до нього належить і атитюд як ментальна настанова, і рівень пасіонарності спільноти, і готовність до певного модусу поведінки, і шаблони очікувань, і автоматизм психіки, і стилі взаємин тощо.

Над цим шаром вибудовується базовий етнокультурний код – культурно-історична верства, через яку і відбуваються головні зміни у змісті ментальності, через яку передусім менталітет взаємодіє з усім масивом культури.

Отже, історіософське поняття «менталітет» узагальнює і генералізує партикулярний зміст, який несуть у собі його релігійний, епохальний, етнічний, соціально-статусний, віковий, політичний, культурний та інші «різновиди», і виражає особливий духовно-глибинний константний визначник поведінки індивідів і груп. Він, по-перше, впливає не стільки на зміст вчинку, скільки на його характер, настрої, устрій поведінки. Тому в концепції О. Шпенглера та інших «філософів життя» наголошено, що цей «прафеномен», унікальна «душа культури» надає духовним спроможностям певної визначеної форми. Такий духовний визначник, по-друге, лише частково усві-

домлюється людиною, а формує її модус взаємодії з довкіллям (природним і соціокультурним) через несвідомі коди, підсвідомі структури і механізми. Саме локалізація ментальних структур на перетині несвідомого, своєрідного суспільного Воно (М), з усвідомленням створює додаткові труднощі в дослідженні. В ментальності перетинаються природна і культурно-історична зумовленість, раціональне і чуттєво-емоційне.

По-третє, менталітет більш-менш жорстко задає набір варіантів поведінки людини, є мандруючою формою духовності, але не може бути витлумачений як стратегія, тим більше як тактика поведінки; скоріше це загальна стійка інтенція поведінкових актів, глибинна настанова на певний модус взаємодії з довкіллям. Тому в ментальності присутні і спосіб збагнення цього довкілля, і «рефлексія» щодо своїх можливостей, перспектив і шансів.

По-четверте, виконуючи інтегративну роль, забезпечуючи стійку єдність певної спільноти, сама ментальність є цілісним, або інтегральним, феноменом. Інтегруванню у ній підлягають загальнолюдські, універсальні, а не тільки індивідуально-неповторні моменти і унікальність ментальності не стільки в її поелементному змісті, скільки у щоразу специфічному поєднанні елементів.

Таким чином, поняття менталітету виражає стійкий модус входження спільноти і належних до неї індивідів у суспільне і природне довкілля, який корелює зі своєрідною інтерпретацією останнього, точніше – з певним світовідчуженням спільноти, і складає феномен мандруючий, базисний і не редукований, а отже – субстанційний.

Це, кажучи словами М. Бердяєва, «неподільний і невловимий залишок, в якому і міститься вся таїна національної індивідуальності», адже, продовжує він «національність таємнича, містична, ірраціональна, як і всяке індивідуальне буття». І це «ірраціональне», як наголошує Бердяєв, стосується передовсім ментальності як душі нації, хоч і не поширюється на весь її зміст. У національній самосвідомості цей «відносно елементарний і темний, ще стихійний стан» трансформується в певним чином відрефлексовану причетність до нації її культури.

Водночас М. Хвильовий застерігає молодь, українських письменників від скокування до рівня «смердипупенків» та провінційності загалом. Для українського мислителя здолання гріха культурної обмеженості, хуторянства в найширшому розумінні цього слова є необхідним моментом у становленні української культури як культури європейського рівня: «В Європу ми поїдемо учитись, але з затаєною думкою – за кілька років горіти надзвичайним світлом» (Khvylovyyi, 1990).

У листі з Відня до свого друга Аркадія Любченка він зразу повертається до цієї проблеми: «За всяку ціну ми мусимо вивести нашу літературу на широку європейську арену. Словом, треба мужатись – наше впереді».

Микола Хвильовий бажає, щоб національне мистецтво не було мистецтвом підсобним, вічно резервним, а щоб воно досягло розквіту на рівні світових мистецтв. Звідси його заклик орієнтуватися на «пси-

хологічну Європу», звідси його надія на «азіатський ренесанс», звідси його «романтика віталізму» (натур-філософське вчення, яке виходить з особливої життєвої сили як визначального чинника у розумінні феномена життя), звідси його заклик не орієнтуватися на літературну Москву. «Наша орієнтація – на західно-європейське мистецтво, на його стиль, на його прийоми» (Khvylovyi, 1986).

Бібліографічні посилання

- Bezkhutryi, Yu. (2003). M. Khvylovyi : problemy interpretatsii. Kharkiv: Folio (in Ukrainian).
- Visych, O.A. (2007). Polityko-literaturna matrytsia «khvylovizmu»: Sproba reinternatsii. Humanitarni nauky. 1, 63–68 (in Ukrainian).
- Yefremov, S. (1995). Istoriia ukrainskoho pysmenstva. Kyiv: Femina, 669–682 (in Ukrainian).
- Lievina, V.H. (2004). Filosofiia ukrainskoi natsionalnoi idei ta yii transformatsiia u tvorchiy spadshchyni M. Khvylovoho (seredyna KhIKh – 30-ti rr. KhKh stolittia): avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. filos. nauk : spets. 17.00.01. Kharkiv (in Ukrainian).
- Khvylovyi, M. (1990). Ukraina chy Malorosii? K.: Dnipro. 2, 576–622 (in Ukrainian).
- Khvylovyi, M. (1990). Kamo hriadesh. Tvory u 2 t. K.: Dnipro. 2, 390–444 (in Ukrainian).
- Khvylovyi, M. (1990). Dumky proty teorii. Tvory u 2 t. K.: Dnipro. 2, 444–515 (in Ukrainian).
- Khvylovyi, M. (1986). Tvory: v 5 t. Niu-York; Baltimor; Toronto (in Ukrainian).
- Sherekh, Yu. (1991). Khvylovyi bez polityky. Berezil. 9 (in Ukrainian).
- Shumskyi, O. (1927). Ideolohichna borotba v ukrainskomu kulturnomu protsesi. Bilshovyk Ukrainy. 2, 11–26 (in Ukrainian).

Received 29.09.2017

Received in revised form 16.10.2017

Accepted 25.10.2017